

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ

Η ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ: ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΒΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ  
(8ΟΣ-12ΟΣ ΑΙ.)

Ένα από τα στερεότυπα που απαντούν στις βυζαντινές γραπτές πηγές είναι ότι η κτηνοτροφία ήταν κυρίως απασχόληση νομαδικών ή ημινομαδικών λαών. Αυτοί κινούνταν εκτός της βυζαντινής μεθορίου και συχνά την παραβίαζαν εισερχόμενοι στη βυζαντινή επικράτεια για να αναζητήσουν βοσκοτόπια για τα ζώα τους και, ενδεχομένως, μονιμότερη εγκατάσταση<sup>1</sup>. Άλλωστε, η ίδια η φύση της δραστηριότητας επέβαλλε την περιοδική μετακίνηση ανάλογα με την εποχή, αλλά και προκειμένου να περιοριστούν οι συγκρούσεις για τη νομή των βοσκοτόπων. Στη διαμόρφωση της βυζαντινής αντίληψης για τη θέση της κτηνοτροφίας στην οικονομία συνετέλεσε επίσης το γεγονός ότι το ζωικό κεφάλαιο ήταν η βάση του πλούτου των πατριαρχών της Παλαιάς Διαθήκης, οι οποίοι ήταν νομάδες<sup>2</sup>. Το θέμα του Ιώβ, τον οποίο ο Θεός δοκίμασε στερώντας του τα αναρίθμητα κοπάδια του και τα παιδιά του, επανέρχεται επανειλημμένα στους Βυζαντινούς συγγραφείς δείχνοντας πόσο οικείο τούς ήταν τελικά<sup>3</sup>.

---

1. Μ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Ποιμένες και ποιμνία: αντιλήψεις σχετικά με την κτηνοτροφία και τα προϊόντα της στο Βυζάντιο, στο *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος και των προϊόντων του*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2008, 169-172.

2. Βλ. πρόχειρα Έξοδος, 13.2, 13.5-8, 26.14, 30.43· Ιώβ, 1.3.

3. Το θέμα του Ιώβ χρησιμοποιείται ευρύτατα με μεταφορική σημασία από τους βυζαντινούς ρήτορες. Βλ. π.χ. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, Έγκωμιαστικός εις τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κύρ Μιχαὴλ τὸν Κηρουλλάριον, στο Κ. Π. ΣΑΒΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 4, Αθήνα-Παρίσι 1874, 325· ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, Ἐπαινος εἰς τὸν ἀγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κύρ Βασίλειον τὸν Καματηρόν, εκδ. Μ. ΛΟΥΚΑΚΙ, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatéros. Texte, traduction, commentaire*, Παρίσι 1996, §30, στ. 526-527.

Η σύνδεση της κτηνοτροφίας με τον νομαδικό τρόπο ζωής είναι σε μεγάλο βαθμό ορθή<sup>4</sup>. Οι Ούγγροι<sup>5</sup>, οι Πετσενέγοι<sup>6</sup>, οι Τούρκοι<sup>7</sup> με τους οποίους το Βυζάντιο ήλθε σε επαφή σε διαφορετικές χρονικές περιόδους ήταν νομάδες και ασχολούνταν με την εκτροφή ζώων. Ωστόσο, ποιμενικοί πληθυσμοί ζούσαν επίσης στο εσωτερικό του βυζαντινού κράτους. Στο νότιο άκρο της ελληνικής χερσονήσου, οι Μηλιγγοί του Ταϋγέτου, κατάλοιπο των σλαβικών φύλων που εγκαταστάθηκαν στην Πελοπόννησο τον 6ο αι., επιδίδονταν σε αρπαγές των κοπαδιών που εξέτρεφαν οι γαιοκτήμονες της περιοχής, μεταξύ των οποίων ήταν η μονή του οσίου Νίκωνος<sup>8</sup>.

Η περίπτωση των Μηλιγγών δεν είναι μοναδική. Το 1184 ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, ικανοποιώντας σχετικό αίτημα των μοναχών της μονής της Μεγίστης Λαύρας, όρισε ότι οι Κουμάνοι που ήταν εγκατεστημένοι στο θέμα Μογλενών ώφειλαν να καταβάλλουν στη μονή το τέλος που αντιστοιχούσε για τα μανδριά (μανδριά). Οι Κουμάνοι<sup>9</sup> ανέβαιναν για να ξεκαλοκαιριάσουν στα ορεινά και είχαν κατασκευάσει μανδριά για τα ζώα τους στην *πλανηνά*,

4. Γενικά για το θέμα, βλ. P. GOLDEN, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Βισμπάντεν 1992, 3, 7-8. Βλ. επίσης ΜΙΧΑΗΛ ΑΤΤΑΛΙΑΤΗΣ, *Ίστορία*, εκδ. V. BRUNET DE PRESLE - I. BEKKER, *Michaelis Attalioe Historiae*, Βόννη 1853, 151.15-17.

5. GOLDEN, *Introduction*, 258-262· GY. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τόμ. 1, Βερολίνο 1958, 131-145.

6. GOLDEN, *Introduction*, 262-270· MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τόμ. 1, 87-90.

7. GOLDEN, *Introduction*, 221-222, 224; H. İNALCIK, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, τόμ. 1. 1300-1600, Καίμπριτζ 1994, 34. Οι βυζαντινές πηγές αναφέρονται επανειλημμένα στον νομαδικό τρόπο ζωής των Τούρκων. Βλ. π.χ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, εκδ. Α. ΜΕΙΝΕΚΕ, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum*, Βόννη 1836, 295.6: *Πέρσαι ἀμφὶ δισχλίους περὶ ταύτην νομάδες ὡς ἔθος ἐσκήνουν*· Π. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, εκδ. I.-A. VAN DIETEN, *Nicetae Choniatae Historia*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 195.50-51. Τις σχετικές μαρτυρίες έχει συγκεντρώσει και σχολιάσει η E. ZACHARIADOU, *The Oguz tribes. The silence of the byzantine sources*, *Res Orientales* 6 (1994). *Hommage à Claude Cahen*, 285-289.

8. *The Life of Saint Nikon*, εκδ. μτφ., σχολ. D. SULLIVAN, Brookline Mass. 1987, § 62.2-17. Για τους Μηλιγγούς, βλ. Σ. ΚΟΥΤΣΑΣ, *Περὶ τῶν Μελιγγῶν τοῦ Ταυγέτου*. Ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 15, αρ. 3 (1950), 1-34.

9. Για τους Κουμάνους, λαό τουρκικής καταγωγής, βλ. G. HAZAI, λήμμα «Kuman», *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition*, τόμ. 5, 374· GOLDEN, *Introduction*, 270-282. Βλ. επίσης MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, τόμ. 1, 91-94.

στο λιβάδι δηλαδή που ανήκε στη μονή, και βρισκόταν σε αυτό το υψίπεδο<sup>10</sup>. Στον ίδιο τόπο έβροσκαν τα ζώα τους οι Βλάχοι και οι Βούλγαροι πάροικοι της Λαύρας, τους οποίους οι Κουμάνοι είχαν την τάση να αντιμετωπίζουν σαν εξαρτημένους από την εξουσία τους<sup>11</sup>. Οι Βλάχοι είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλία και στα πεδινά της δυτικής Μακεδονίας το αργότερο μέχρι το πρώτο μισό του 11ου αι. και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία<sup>12</sup>. Η ενασχόληση αυτή τεκμηριώνεται από διάφορες πηγές. Στα μέσα του 12ου αι. ο λεγόμενος Πτωχοπόδρομος έκανε λόγο για το βλάχικο τυρί, το οποίο ήταν διάσημο στην αγορά της Κωνσταντινούπολης<sup>13</sup>. Οι ανάγκες για βοσκοτόπια προκαλούσαν συγκρούσεις των νομάδων με τους ντόπιους, συγκρούσεις οι οποίες γίνονταν περισσότερο έντονες κατά τους χειμερινούς μήνες, όταν κατέβαιναν στα πεδινά (οί ... Βλάχοι ... μετά τὸ κατελθεῖν ἀπὸ τῆς πλανηνῆς αὐτῶν στενοχωροῦνται τὰ ζῶα αὐτῶν εἰς νομὴν καὶ διὰ τοῦτο ἀπὸ βίας μεγάλης νέμουσι τὰ ζῶα αὐτῶν εἰς τὰ δίκαια τῶν Μογλένων)<sup>14</sup>. Προφανώς πρόκειται για Βλάχους εγκατεστημένους στο κτήμα που είχε δωρίσει το 1115 στη Λαύρα ο Νικηφόρος Κεφαλάς και το οποίο περιελάμβανε *λιβαδιαίαν* γη<sup>15</sup>. Ο αυτοκράτορας κατοχύρωσε το δικαίωμα των Βλάχων να ποιμαίνουν τα ζώα τους σε όποιο σημείο του θέματος Μογλενών ήθελαν, απαλλάσσοντάς τους ταυτόχρονα από κάθε οικονομική απαίτηση τόσο εκ μέρους του δημοσίου όσο και των προνοιαρίων και των Κουμάνων. Έχουμε δηλαδή μία περίπτωση *εξκουσσείας*, από την οποία ουσιαστικά επωφελείτο η μονή της μεγίστης Λαύρας στην οποία ανήκε το κτήμα των Μογλενών<sup>16</sup>. Η ουσία της παραχώρησης, όπως συνέβαινε σε όλες τις περιπτώσεις παροχής φορολογικής απαλλαγής, δεν ήταν βέβαια να ευνοήσει τους καθ'οιονδήποτε τρόπο εξαρτημένους από έναν μεγάλο γαιοκτήμονα, αλλά η παραχώρηση

10. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, εκδ. P. LEMERLE – A. GUILLON – N. SVORONOS με τη συνεργασία της D. PAPAHRYSANTHOU, Παρίσι 1970, αρ. 66.1-4.

11. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 66.4-6.

12. J. LEFORT, 'Η άγροτική οικονομία (7ος-12ος αιώνας), στο Α. ΛΑΪΟΥ (γενική εποπτεία) *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα*, τόμ. 1, Αθήνα 2006, 424-425. Για τις πρώτες αναφορές των Βλάχων στις βυζαντινές πηγές, βλ. Γ. ΣΟΥΛΗΣ, Βλαχία-Μεγάλη Βλαχία-Ἡ ἐν Ἑλλάδι Βλαχία. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας, στο *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*, Αθήνα 1953, 489-492.

13. ΠΤΩΧΟΠΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. H. EIDENEIER, *Ptochoprodromos*, Κολωνία 1991, 150.210-211.

14. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 66.8-9.

15. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 60.26-30.

16. N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Αθήνα 1996, 76, 172-174.

ενός προνομίου στον ίδιο τον γαιοκτήμονα, στην περίπτωση αυτή στη μονή της Λαύρας. Παράλληλα ο αυτοκράτορας απάλλαξε τους Βλάχους από το *μανδριατικόν*<sup>17</sup> για τα δύο μανδριά τα οποία συντηρούσαν στον δημόσιο βοσκότοπο (*δημοσιακή πλανηνά*)<sup>18</sup>.

Την ποιμενική δραστηριότητα των Βλάχων υπηκόων της αυτοκρατορίας που ήταν εγκατεστημένοι βορείως του Αίμου καταγράφει ο Νικήτας Χωνιάτης στην αφήγηση της εξέγερσης που οδήγησε στη δημιουργία του δεύτερου βουλγαρικού κράτους στα τέλη του 12ου αι.<sup>19</sup> Είναι χαρακτηριστικό ότι κατεβαίνοντας νοτιότερα οι Βλάχοι επιδίδονταν στην αρπαγή, και όχι στη σφαγή, κοπαδιών και βουκολιών, ενώ εξόντωναν ανηλεώς τους αιχμαλώτους τους<sup>20</sup>. Η εξέγερση διήρκεσε πολλά χρόνια. Το 1198 οι Βλάχοι κλείστηκαν με τα κοπάδια τους στο φρουρίο Πρόσακος (Prosek) στη δεξιά όχθη του Αξιού, κοντά στη Στρούμιτσα, αφήνοντας τα ζώα να βόσκουν *ταίς άκρωνυχίαις* του κάστρου το οποίο ήταν γεμάτο με άλση και δασώδη σημεία, κατάλληλα για να εξασφαλίσουν τροφή στα κοπάδια<sup>21</sup>.

Εκτός όμως από αυτές τις περιπτώσεις στις οποίες η κτηνοτροφία αποτελούσε την κύρια, αν όχι την αποκλειστική οικονομική δραστηριότητα συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, η μελέτη των πηγών δείχνει ότι στο Βυζάντιο η εκτροφή ζώων ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη μεταξύ του πληθυσμού της υπαίθρου<sup>22</sup>. Η επιβολή μάλιστα τελών που σχετιζόνταν με την άσκησή της (*έννόμιον, μανδριατικόν*)<sup>23</sup>, καθώς και έκτακτης φορολογίας, με τη μορφή της αναγκαστικής πώλησης ζώων και ζωικών προϊόντων στο κράτος<sup>24</sup>, σε τιμές

17. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 75.

18. *Actes de Lavra*, τόμ. 1, αρ. 66.8-16.

19. Για τις απαρχές της εξέγερσης και τον ρόλο των Βλάχων σε αυτή, βλ. πρόχειρα Μ. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A political history*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1984, 272-273.

20. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, 372.46-49.

21. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, 502-503.22-29: οὐ γὰρ εὐπεριληπτος ἡ τοῦ φρουρίου τοῦδε περίοδος, ἀλλ' ἐς ὅτι πλείστον εὐρύνεται καὶ μηκύνεται καὶ ἄλσεσιν ἐξ ὄμβρων κομᾶ καὶ χωρίοις δρυμῶδεσι βέβριθεν.

22. LEFORT, *Άγροτική οἰκονομία*, 398-399.

23. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΕΣ, *Fiscalité*, 72-76.

24. Βλ. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. C. DE BOOR, *Theophanis Chronographia*, τόμ. 1, Λιψία 1883, 488.8-10, όπου κατηγορείται ο Νικηφόρος Α΄ ότι διέταξε τους κρατικούς υπαλλήλους να πραγματοποιούν επιθεωρήσεις των κοπαδιών και να αγοράζουν τμήμα της γεωργικής παραγωγής, καθώς και του ζωικού κεφαλαίου (*έποψίας άθέουσ έπ' άγορασμοίς παντοίων άλόγων βοσκημάτων και καρπών*).

προκαθορισμένες και συνεπώς όχι σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου<sup>25</sup>, δείχνει την οικονομική σημασία της.

Ενάμιση περίπου αιώνα νωρίτερα από την εποχή που ο Ανδρόνικος Α΄ προσπαθούσε να διευθετήσει τις σχέσεις των Κουμάνων κτηνοτρόφων με τους Βλάχους, μια νομολογιακή πηγή, η *Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου*, μαρτυρεί ότι οι συγκρούσεις για την κατοχή και τη νομή των βοσκοτόπων ήταν σύνηθες φαινόμενο. Τα βοσκοτόπια (νομάδια) ανήκαν στο σύνολο της κοινότητας του χωριού. Κανονικά ο επιμερισμός γινόταν με βάση τον φόρο (*δημόσιον*) που πλήρωνε ο κάθε χωρικός, υπό την προϋπόθεση ότι όλοι ανήκαν στην ίδια φορολογική ενότητα. Επειδή ωστόσο δεν ήταν πάντοτε δυνατή η οριοθέτηση με βάση το *δημόσιον*, ο Ευστάθιος προέκρινε ως λύση στο πρόβλημα την οριοθέτηση με βάση το εννόμιο που κατέβαλλε ο κάθε κτηνοτρόφος, τον φόρο δηλαδή για τα ζώα που είχε στην κατοχή του<sup>26</sup>. Το μεγαλύτερο πρόβλημα ωστόσο για τον Ευστάθιο ήταν οι χωρικοί που δεν είχαν ζώα, τους οποίους οι υπόλοιποι προσπαθούσαν να αποβάλουν από τα βοσκοτόπια. Ο Ευστάθιος αποφάσισε ότι έπρεπε και αυτοί να κατέχουν ένα τμήμα της νομής και όχι να αποβληθούν με το αιτιολογικό ότι δεν πλήρωναν εννόμιο. Δικαιολογεί την απόφασή του με το επιχείρημα ότι επρόκειτο για κοινοτικές γαίες, για τις οποίες κατέβαλλαν και αυτοί φόρο, ενώ το τμήμα του *νομαδίου* που θεωρητικά τους αντιστοιχούσε το νέμονταν οι άλλοι. Έχει διατυπωθεί μάλιστα η υπόθεση ότι ενδεχομένως οι υπόλοιποι ήταν υποχρεωμένοι να τους καταβάλλουν ένα ενοίκιο για το δικαίωμα χρήσης του τμήματος εκείνου του βοσκοτόπου που τους αντιστοιχούσε<sup>27</sup>. Ουσιαστικά πρόκειται για μια προσπάθεια του Ευσταθίου να προστατεύσει τη βασική αρχή ότι τα *νομάδια* οριοθετούνταν με βάση τον έγγειο φόρο. Το όλο σκεπτικό της απόφασης δείχνει τη μεγάλη πίεση για βοσκοτόπους και τις διαβαθμίσεις που υπήρχαν μεταξύ των χωρικών, διαβαθμίσεις οι οποίες κάλυπταν όλο το φάσμα από την εκτροφή λίγων ζώων μέχρι τη συντήρηση μεγάλων κοπαδιών.

Οι πιέσεις για τη νομή των βοσκοτόπων απεικονίζονται σε διάφορα έγγραφα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Το διάσημο χρυσόβουλλο σιγίλλιο

25. Μ. ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Αθήνα 2008, 201-202.

26. *Πείρα Ευσταθίου του Ρωμαίου*, στο JGR τόμ. 4, Αθήνα 1931 (ανατ. Άαλεν 1962), κεφ. 37.2. Για την σχετικά πολύπλοκη αυτή διαδικασία, βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Fiscalité*, 73-75.

27. Μ. ΚΑΡΛΑΝ, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècles. Propriété et exploitation du sol*, Παρίσι 1992, 76-77.

του Βασιλείου Α΄ για τον Άθω που χρονολογείται το 883<sup>28</sup> απαγόρευε, μεταξύ άλλων, στους βοσκούς να διαβαίνουν το νοητό σύνορο που χώριζε τον Άθω από την ενορία της Ιερισσού και να εισέρχονται με τα ποίμνια και τα βουκόλια τους στην αθωνική χερσόνησο αναζητώντας βοσκοτόπια<sup>29</sup>. Το σιγίλλιο δεν είχε πιθανότατα τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφού σύμφωνα με μαρτυρίες αγιολογικών κειμένων οι βοσκοί εξακολούθησαν να εισέρχονται στο έδαφος της αθωνικής χερσονήσου<sup>30</sup>. Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι ήταν άνθρωποι που ανελάμβαναν την ποιίμανση των ζώων μιας κοινότητας *ἐπ' ἀμοιβῆ*. Ο *Γεωργικός Νόμος* περιέχει σημαντικό αριθμό διατάξεων με αντικείμενο τα προβλήματα που ανέκυπταν από τη δραστηριότητα των *ἀγελαρίων*, οι οποίοι ποίμεναν τα ζώα για λογαριασμό των χωρικών<sup>31</sup>.

Η ευρεία διάδοση της κτηνοτροφίας στο Βυζάντιο διαφαίνεται μέσα από πληθώρα αναφορών στις πηγές. Παραδοσιακές περιοχές άσκησης της ήταν το κεντρικό μικρασιατικό οροπέδιο και, ιδίως μετά την απώλεια της κεντρικής Μικράς Ασίας, η βόρεια Βαλκανική<sup>32</sup>. Ο πληθυσμός του Ικονίου, πρωτεύουσας του θέματος των Ανατολικών, είχε την κτηνοτροφία ως κύρια οικονομική δραστηριότητα<sup>33</sup>. Όταν οι Άραβες κατέλαβαν το 712 το κάστρο Μίσθεια στο θέμα των Ανατολικών, ένα από τα σημαντικότερα σημεία της βυζαντινής αμυντικής γραμμής, αιχμαλώτισαν *φαμιλίας* που είχαν καταφύγει εκεί μαζί με αναρίθμητα κοπάδια<sup>34</sup>. Η χρήση του συγκεκριμένου όρου, ο οποίος δηλώνει την οικογένεια αλλά στην πιο διευρυμένη μορφή της, παραπέμπει σε ένα σύστημα κοινωνικής οργάνωσης το οποίο προσιδιάζει στους κτηνοτρόφους. Γνωρίζουμε ότι τα παφλαγονικά γαλακτοκομικά προϊόντα έχαιραν μεγάλης εκτίμησης στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον από τον 10ο αι.<sup>35</sup>. Όταν ο

28. Δ. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ο άθωνικός μοναχισμός. Αρχές και οργάνωση*, Αθήνα 1992, 136-142.

29. *Actes du Prôtaton*, εκδ. D. PAPACHRYSSANTHOU, Παρίσι 1975, αρ. 1.15-17.

30. ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ο άθωνικός μοναχισμός*, 148-149.

31. *Νόμος γεωργικός*, εκδ. W. ASHBURNER, *The Farmer's Law, Journal of Hellenic Studies* 30 (1910), 101, §23-29.

32. LEFORT, *Άγροτική οίκονομία*, 422-423.

33. ΑΤΤΑΛΕΙΑΤΗΣ, *Ιστορία* (δ.π., σημ. 4), 135.10-13.

34. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, 382.28-30. Βλ. σχετικά Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ, *Θέμα Ανατολικών*, στο Β. ΒΛΥΣΙΔΟΥ – Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ – ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ – Τ. ΛΟΥΓΤΗΣ – Α. ΣΑΒΒΙΑΝΗΣ, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα 1998, 91.

35. ΧΡ. ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ – Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Η βυζαντινή θεώρηση του κύκλου του γάλακτος (10ος-12ος αι.)*, στο *Η ιστορία του ελληνικού γάλακτος* (δ.π., σημ. 1), 202.

Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός πολιόρκησε και κατέλαβε την Προύσα, επίκεντρο της εναντίον του αντίστασης, κατέσφαξε τα κοπάδια αιγοπροβάτων και τα βουκόλια που οι χωρικοί είχαν οδηγήσει μέσα στο κάστρο<sup>36</sup> για να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους, σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία δεν είχαν πρόσβαση στην ύπαιθρο και στα προϊόντα της. Η μαρτυρία είναι σημαντική, αφ' ενός μεν διότι δείχνει τη διάδοση της κτηνοτροφίας σε μια περιοχή κοντινή στην Κωνσταντινούπολη, με αξιόλογα αστικά κέντρα, η οποία μάλιστα διέθετε και αρκετές πλουτοπαραγωγικές πηγές<sup>37</sup>, αφ' ετέρου δε για αυτό που συνήθως ονομάζουμε αγροτοποίηση του αστικού χώρου, φαινόμενο που κατ'εξοχήν χαρακτηρίζει το Βυζάντιο από τον 7ο αι. και μετά. Σε μία εντελώς διαφορετική γεωγραφική ζώνη, στη νότια Βαλκανική, στις αρχές του 13ου αι. ο μητροπολίτης Μιχαήλ Χωνιάτης δραματοποιούσε την τραγική κατάσταση της επαρχίας του. Αιτία των δεινών της ήταν, μεταξύ άλλων, οι πειρατές που λυμαίνονταν τα παράλια της Αττικής αρπάζοντας και σφάζοντας κοπάδια ζώων<sup>38</sup>.

Είναι σχεδόν βέβαιο ότι όλοι οι χωρικοί είχαν λίγα ζώα για την αντιμετώπιση των καθημερινών αναγκών τους. Έχει υπολογιστεί ότι ένας χωρικός είχε γύρω στα επτά ζώα, αν και δεν λείπουν οι περιπτώσεις κατοχής ιδιαίτερα υψηλού αριθμού ζώων<sup>39</sup>. Είναι ξεκάθαρο ότι σε αυτές τις περιπτώσεις δεν μπορεί να γίνει λόγος για κερδοσκοπική δραστηριότητα, η οποία απαιτούσε σημαντικά κεφάλαια και προϋπέθετε την ύπαρξη μεγάλων εκτάσεων για την εκτροφή των ζώων. Φαίνεται ότι μόνο οι μεγάλοι γαιοκτήμονες και, πιθανώς, οι πλουσιότεροι χωρικοί ήταν σε θέση να επιδοθούν σε πιο εντατικοποιημένη μορφή κτηνοτροφίας. Σε ένα χωρίο της αλληλογραφίας του ο Θεόδωρος Στουδίτης στηλιτεύει τους επισκόπους οι οποίοι φροντίδα κέκτηνται τάχα επί του σπείραι πολλά και ἀμήσασθαι καὶ ἐπὶ τοῦ φυτεῦσαι τοσαῦτα καὶ καρπώσασθαι καὶ ἐπὶ τοῦ προσθεῖναι καὶ πληθύναι βουκόλια καὶ ποίμνια, ὥσπερ τινες γεωργοὶ καιροσκοποῦντες καὶ καταπραγματευόμενοι τὰς ἐνδείας πρὸς τὸ πωλεῖν καὶ ἀγοράζειν ταῦτα καὶ ἐκείνα<sup>40</sup>. Το χωρίο απεικονίζει με σαφήνεια

36. ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, 288. 46-49.

37. M. GÉROLYMATOU, *Le commerce*, στο *La Bithynie au Moyen Age* (εκδ. B. GEYER – J. LEFORT), Παρίσι 2003, 485-489.

38. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Michaelis Choniatae Epistulae*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, αρ. 27.30-32.

39. LEFORT, *Ἀγροτική οικονομία*, 399.

40. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΤΟΥΔΙΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. G. ΦΑΤΟΥΡΟΣ, *Theodori Studitae Epistulae*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1991, αρ. 11.116-120.

αφ' ενός τη δραστηριοποίηση της εκκλησίας στο πεδίο της εκμετάλλευσης του ζωικού πλούτου, η οποία άλλωστε τεκμηριώνεται από σειρά εγγράφων, και αφ' ετέρου την ενασχόληση του πληθυσμού της υπαίθρου με μια μορφή μικτής δραστηριότητας που περιελάμβανε τόσο τη γεωργία όσο και την κτηνοτροφία.

Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τη μετάβαση από την εκτροφή λίγων ζώων που σκοπό είχε την εξασφάλιση ορισμένων βασικών για την καθημερινή ζωή προϊόντων στη συστηματική εκτροφή με σκοπό το κέρδος. Ο Βίος του οσίου Λουκά Στεριιώτη μάς πληροφορεί ότι οι πρόγονοι του οσίου, οι οποίοι είχαν αναγκασθεί να εγκαταλείψουν το νησί τους, την Αίγινα, εξ αιτίας των πειρατικών επιδρομών των Αράβων, εγκαταστάθηκαν διαδοχικά σε μια σειρά θέσεων στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού<sup>41</sup>. Φυσικά, εκτός από λίγα ζώα, τα οποία τους εξασφάλιζαν μόλις και μετά βίας τα αναγκαία για την επιβίωση, δεν διέθεταν άλλα περυσιακά στοιχεία. Περιγράφοντας την οδύσσειά τους μέχρι την οριστική εγκατάστασή τους στη θέση Καστόριον<sup>42</sup> ο ευσεβής βιογράφος του Λουκά σχολιάζει ότι ο Θεός ευλόγησε τα θρέμματα τούτων και τὴν ἄλλην οὐσίαν, ὥστε να προκόψουν και να ξεπεράσουν τους εγχωρίους στον πλούτο. Τους παρομοιάζει μάλιστα με τον Ιακώβ της Παλαιάς Διαθήκης, ο οποίος είχε εγκαταλείψει τον τόπο του έχοντας μαζί του μόνο το ραβδί του για να επιστρέψει πλούσιος πλήθει βοῶν καὶ ποιμνίων<sup>43</sup>. Αυτό σημαίνει ότι χρόνο με τον χρόνο οι πρόγονοι του Λουκά απέκτησαν μεγαλύτερο αριθμό ζώων, τα οποία, ίσως, τους επέτρεπαν να έχουν ένα μικρό πλεόνασμα σε χρήματα. Σε αυτό ακριβώς το σημείο άρχισε η αντιπαράθεση ανάμεσα στους γηγενείς και τους επήλυδες, οι οποίοι διεκδίκησαν δικές τους γαίες, υποθέτω τόσο καλλιεργήσιμες όσο και βοσκοτόπια. Το πρόβλημα διευθετήθηκε με την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας<sup>44</sup>. Αυτό το οποίο πιθανώς συνέβη

41. Βίος Λουκά Στεριιώτη, εκδ. Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ὁσίου Λουκάς. Ὁ Βίος τοῦ οσίου Λουκά τοῦ Στεριιώτη, Αθήνα 1989, §2-3, σ. 160. Για τις αναγκαστικές μετακινήσεις των κατοίκων των νησιών του Αιγαίου εξ αιτίας της αραβικής πειρατείας, βλ. επίσης L. CARRAS, *The Life of St. Athanasia of Aegina. A critical edition with introduction*, στο A. MOFFAT (εκδ.), *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning*, Κανμπέρρα 1984, 203-205.

42. Για την πιθανή ταύτιση της θέσης Καστόριον με την αρχαία Θίαβη, βλ. A. DUNN, *The rise and fall of towns, loci of maritime traffic, and silk production: the problem of Thisvi - Kastorion*, στο E. JEFFREYS (εκδ.), *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*, Καίμπριτζ 2006, 38-71.

43. Βίος Λουκά Στεριιώτη, § 3, σ. 161.

44. Βίος Λουκά Στεριιώτη, § 4-5, σ. 161.



είναι ότι παραχωρήθηκαν στους νεήλυδες εγκαταλελειμμένες εκτάσεις γης, οι λεγόμενες *κλασματικά γαΐαι*. Επρόκειτο για πρακτική η οποία, κατά πάσα πιθανότητα, πρωτοεμφανίστηκε στα χρόνια του Βασιλείου Α΄, δηλαδή ακριβώς στην εποχή οποία τοποθετούνται τα σχετικά γεγονότα του *Βίου* του οσίου Λουκά. Η παραχώρηση των *κλασματικών γαιών* αποσκοπούσε στην αξιοποίηση τμημάτων γης που είχαν καταστεί μη παραγωγικά για περισσότερο από τριάντα χρόνια και ταυτόχρονα στη φορολογική ελάφρυνση της κοινότητας του *χωρίου*, η οποία επιβαρυνόταν με την καταβολή των φόρων για τα κτήματα εκείνα που είχαν εγκαταλειφθεί από τους ιδιοκτήτες τους<sup>45</sup>. Υπήρχε επίσης η δυνατότητα επέκτασης της καλλιεργήσιμης γης σε περιοχές που ήταν ακαλλιέργητες ή δασώδεις, η διαδικασία ωστόσο αυτή δεν απαιτούσε την παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας<sup>46</sup>. Γίνεται αντιληπτό ότι η Κωνσταντινούπολη είχε κάθε λόγο να επιδιώκει την ομαλή επανένταξη των προσφύγων, αφού αυτή εξασφάλιζε κοινωνική ηρεμία και εισοδήματα για το κράτος. Σε αυτή προφανώς τη φάση οι επήλυδες καταγράφηκαν στα φορολογικά κατάστιχα και άρχισαν να πληρώνουν φόρο (*έννομιον*) για τα ζώα τους. Στο εξής η περιουσία της οικογένειας του Λουκά ήταν μοιρασμένη στη γη και στο ζωικό κεφάλαιο<sup>47</sup>, με έμφαση, όπως τουλάχιστον καταλαβαίνω, στο δεύτερο. Η περίπτωση της συγκεκριμένης οικογένειας δείχνει ανάγλυφα τη διαφοροποίηση της κτηνοτροφίας που σκοπό είχε την εξασφάλιση των αναγκιών για την επιβίωση από την συνδυασμένη κτηνοτροφική και αγροτική δραστηριότητα καθώς και από την καθαρά κερδοσκοπική κτηνοτροφία.

Παρά την ευρεία διάδοση της κτηνοτροφίας μεταξύ των απλών χωρικών, το ζωικό κεφάλαιο αποτελούσε στην ουσία την κύρια συνιστώσα της οικονομικής ισχύος των *δυνατών*. Αυτό προκύπτει τόσο μέσα από μια σειρά αναφορών των συγγραφέων της περιόδου, οι οποίοι κάνοντας λόγο θεωρητικά για τον πλούτο αναφέρονται στο πλήθος των βοσκημάτων και των βουκολιών<sup>48</sup>, όσο και από συγκεκριμένα παραδείγματα, από τα οποία περισσότερο γνωστό είναι αυτό του αγίου Φιλάρετου του Ελεήμονος. Ο Φιλάρετος, μεγαλογαιοκτήμονας

45. LEFORT, *Άγροτική οικονομία*, 447-448.

46. LEFORT, *Άγροτική οικονομία*, 433-434.

47. *Βίος Λουκά Στειριώτη*, § 13, σ. 164.

48. Βλ. πχ. την αναφορά του οσίου Νεοφύτου του Εγκλείστου στον πλούτο του βασιλέα τον οποίο απήρτιζαν, μεταξύ άλλων οἶκοι, κήποι, παράδεισοι, ἀμπελώνες, ποιμνία καὶ παμπληθὴ βουκόλια (Π. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ, Πεντηκοντακέφαλον, στο *Άγιου Νεοφύτου τοῦ Έγκλείστου συγγράμματα*, εκδ. Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΣ – Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ – Δ. ΤΣΑΜΗΣ – Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, τόμ. 1, *Ἱερά Βασιλικὴ καὶ Σταυροπηγιακὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου* 1996, κεφ. 43 § 8).

στην Παφλαγονία, είχε επενδύσει σημαντικά κεφάλαια στην κερδοσκοπική κτηνοτροφία. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, είχε στην κατοχή του εξακόσια βοοειδή, εκατό ζευγάρια βοδιών, οκτακόσια ελεύθερα άλογα και δώδεκα χιλιάδες πρόβατα<sup>49</sup>. Οι αριθμοί φαίνονται υπερβολικοί, το πιθανότερο όμως είναι ότι δεν αφίστανται πολύ της πραγματικότητας. Μισό περίπου αιώνα αργότερα, ο Βίος του οσίου Ευστρατίου, ηγουμένου της μονής των Αγαύρων στην περιοχή της Προύσας, αναφέρεται σε έναν τοπικό γαιοκτήμονα, πιθανώς όχι του βεληνεκού του Φιλαρέτου, ο οποίος διέθετε τουλάχιστον εβδομήντα ζευγάρια βόδια<sup>50</sup>.

Λιγότερο γνωστή αλλά ιδιαίτερα εύγλωττη είναι η περίπτωση του οσίου Μιχαήλ Μαλεΐνου, γόνου μίας από τις ισχυρότερες οικογένειες της αυτοκρατορίας και θείου του αυτοκράτορα Νικηφόρου Β΄ Φωκά. Μετά τον θάνατο του πατέρα του ο Μιχαήλ, ο οποίος είχε ήδη καρεί μοναχός, κληρονόμησε μεταξύ άλλων έναν μεγάλο αριθμό ζώων τα οποία χάρισε στους φτωχούς: *και ἦν ἰδεῖν πρᾶγμα θαύματος ἄξιον, ἀγέλας βοσκημάτων και παντοίων εἰδῶν ἄπειρον πλῆθος ἀφειδῶς ὑπ' ἐκείνου εἰς τὰς τῶν πενήτων χεῖρας διαδιδόμενα*<sup>51</sup>. Η περίπτωση του Μιχαήλ Μαλεΐνου αποκαλύπτει έναν βασικό λόγο για την επιλογή των δυνατῶν να επενδύσουν στο ζωικό κεφάλαιο. Κατά τη διευθέτηση της πατρικής κληρονομιάς, ο Μιχαήλ μεταβίβασε στον αδελφό του Κωνσταντῖνο το μερίδιό του από την ακίνητη περιουσία του πατέρα τους, ενώ αντίθετα κράτησε το μερίδιό του σε ζῶα<sup>52</sup>. Το ενδιαφέρον των Μαλεΐνων, και προφανώς κάθε μεγάλης οικογένειας, εστιαζόταν κυρίως στη διατήρηση της ακίνητης περιουσίας της, η οποία έπρεπε με κάθε τρόπο να παραμείνει στα χέρια της. Η επένδυση σε ζῶα, σε αντίθεση με την επένδυση σε γη, προσέφερε πολύ μεγαλύτερη ευελιξία, καθώς μπορούσε να ρευστοποιηθεί και να μεταβιβασθεί πιο εύκολα από την ακίνητη περιουσία. Αυτός ήταν σαφώς ένας από τους λόγους που οι δυνατοί επέλεγαν να επενδύσουν σε αυτή.

49. Βίος Φιλαρέτου, εκδ. L. RYDÉN, *The Life of St Philaretos the Merciful written by his grandson Niketas. A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes and Indices*, Ουψάλα 2002, 60.7-11.

50. Βίος οσίου Ευστρατίου Αγαύρων, εκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἀνάλεκτα ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας*, τόμ. 4, Αγία Πετρούπολη 1897 (ανατ. Βρυξέλλες 1963), § 19, 381.

51. Βίος οσίου Μιχαήλ τοῦ Μαλεΐνου, εκδ. L. PETIT, *Revue de l'Orient Chrétien* 7 (1902), § 11, 557-558.

52. M. GEROLYMATOU, *La famille devant la vocation monastique: répression et tolérance (IXe-XIe siècles)*, στο Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, (επιμ.), *Ανοχή και καταστολή στους μέσους χρόνους (μνήμη Λένου Μαυρομαμάτη)*, Αθήνα 2002, 203-204.

Ο άλλος βασικός λόγος που εξηγεί αυτή την επιλογή είναι ότι η κτηνοτροφία προσέφερε την ευκαιρία αποκόμισης σημαντικών κερδών μέσω της εμπορευματοποίησης των ζώων και των κτηνοτροφικών προϊόντων<sup>53</sup>. Τα ζώα, τόσο τα καματηρά όσο και αυτά που εκτρέφονταν για το κρέας τους, το γάλα και το μαλλί τους, πωλούνταν συνήθως με την ευκαιρία των πανηγυριών στους ζωεμπόρους, οι οποίοι τα μετέφεραν στα αστικά κέντρα. Το πανηγύρι του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος στα Ευχάιτα είναι το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα τέτοιας ζωοπανηγύρης. Η περιγραφή που μας δίνει ο Ιωάννης Μαυρόπουλος δείχνει ότι τα ζώα ήταν σχεδόν το αποκλειστικό είδος που αγόραζαν και πωλούσαν οι χωρικοί της περιοχής<sup>54</sup>. Το γεγονός μάλιστα ότι η μνήμη του αγίου Θεοδώρου Τήρωνος τιμάται το πρώτο Σάββατο της Μεγάλης Τεσσαρακοστής διευκόλυνε προφανώς τους ζωεμπόρους, οι οποίοι προμηθεύονταν ζώα εν όψει του Πάσχα. Εκτός από τα πανηγύρια, οι ζωέμποροι είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν τα ζώα στα μεγάλα νομαδιαία προάστεια όπου ασκείτο η κτηνοτροφία. Η διαδικασία φαίνεται ότι ήταν πολύ καλά οργανωμένη. Οι *προβατέμποροι*, οι χονδρέμποροι δηλαδή των ζώων, είχαν δικούς τους ανθρώπους τους στα *προάστεια* και μέσω αυτών αγόραζαν, ή ακόμη προαγόραζαν, τα κοπάδια, τα οποία οδηγούσαν στη συνέχεια στις αγορές<sup>55</sup>. Βεβαίως, υπήρχε επίσης η δυνατότητα οι χωρικοί να μεταφέρουν οι ίδιοι τα ζώα τους στις αγορές των πόλεων. Η πραγματικότητα αυτή περιγράφεται στο Επαρχικό Βιβλίο, από το οποίο πληροφορούμαστε ότι οι χωρικοί υφίσταντο τον αδυσώπητο ανταγωνισμό των ζωεμπόρων, που προσπαθούσαν να τους εμποδίσουν να εισέλθουν στην πρωτεύουσα<sup>56</sup>. Είναι ωστόσο βέβαιο ότι ο αριθμός των ζώων που μπορούσαν να διαθέσουν στην αγορά ήταν πολύ μικρός σε σχέση με τις δυνατότητες που είχαν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες.

Στη διαδικασία της εμπορευματοποίησης του ζωικού κεφαλαίου συμμετείχαν εξ ίσου και οι αμιγώς ποιμενικοί ή νομαδικοί πληθυσμοί. Τον 12ο αι. στην αγορά της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να προμηθευθεί κάποιος

53. Για το εμπόριο των ζώων, βλ. T. G. KOLIAS, Die Versorgung des byzantinischen Marktes mit Tieren und Tierprodukten, στο E. KISLINGER – J. KODER – A. KÜLZER (εκδ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15 Jahrhundert)*, Βιέννη 2010, 175-184.

54. ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, εκδ. P. DE LAGARDE, *Joannes Mauropoulos Opera omnia*, Γοττίγγη 1882 (ανατ. Άμστερνταμ 1974), 135.

55. Έπαρχικόν Βιβλίον, εκδ. J. KODER, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, Βιέννη 1991, § 15.4 ΓΕΡΟΥΛΜΑΤΟΥ, Αγορές, 81-82.

56. Έπαρχικόν Βιβλίον, § 15.4.

από τους Βενετούς βλάχικο τυρί<sup>57</sup> με προέλευση τη Θεσσαλία. Την ίδια περίοδο οι Κωνσταντινουπολίτες γνώρισαν και εκτίμησαν ιδιαίτερα το κρητικό τυρί<sup>58</sup>. Η χρονική αυτή σύμπτωση θέτει σαφώς το πρόβλημα των διαύλων εμπορευματοποίησης των γαλακτοκομικών προϊόντων. Τα κοπάδια έχουν το πλεονέκτημα ότι μπορούν να ταξιδεύσουν σε μεγάλες αποστάσεις, χωρίς να απαιτούνται ιδιαίτερα έξοδα. Αντίθετα, η μεταφορά των γαλακτοκομικών προϊόντων, ιδιαίτερα δια της χερσαίας οδού, ήταν δαπανηρή και συνέφερε μόνο στην περίπτωση που υπήρχε η προσδοκία ενός υψηλού σχετικά κέρδους. Το άνοιγμα των βυζαντινών αγορών στους δυτικούς εμπόρους και η εμπλοκή των Βενετών στο εσωτερικό εμπόριο της αυτοκρατορίας που συντελούνται τον 12ο αι. προσέφεραν καλύτερες δυνατότητες εμπορευματοποίησης ορισμένων προϊόντων, μεταξύ των οποίων ήταν και τα κτηνοτροφικά. Η εξέλιξη αυτή είχε ως συνέπεια την εντατικοποίηση της εκτροφής και συνεπώς της παραγωγής των συγκεκριμένων γαλακτοκομικών, όπως άλλωστε συνέβη κατά την ίδια περίοδο με άλλα προϊόντα, όπως το λάδι<sup>59</sup>.

Η επένδυση στην κτηνοτροφία υπάκουε στους ίδιους νόμους της αγοράς όπως και η επένδυση στη γεωργία. Όταν η σύζυγος και τα παιδιά του αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος διαμαρτυρήθηκαν για το γεγονός ότι ο Φιλάρετος, παρά τη δεινή οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η οικογένεια, χάρισε το μοναδικό ζευγάρι βόδια που του είχε απομείνει σε έναν γεωργό, εκείνος τους παρηγόρησε λέγοντάς τους ότι, επειδή προέβλεψε τις χαλεπές μέρες που έρχονταν, πούλησε κρυφά τα ζώα του κρύβοντας τα χρήματα που εισέπραξε<sup>60</sup>. Προφανώς ο Φιλάρετος άντλησε το επιχειρήμα του από την ευαγγελική περικοπή για αυτόν που αποθησαυρίζει στον ουρανό και όχι στη γη όπου υπάρχει κίνδυνος απώλειας ή κλοπής των χρημάτων του<sup>61</sup>. Η μεταφορική ωστόσο χρήση της ευαγγελικής περικοπής υποδηλώνει ότι οι κτηνοτρόφοι παρακολουθούσαν προσεκτικά τις διακυμάνσεις της αγοράς αναμένοντας, όπως παρατηρεί, άλλωστε, ο Θεόδωρος Στουδίτης, την κατάλληλη χρονική στιγμή για να πουλήσουν τα ζώα τους<sup>62</sup>.

57. ΠΤΑΧΟΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (ό.π., σημ. 13), 150.210-211.

58. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, εκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos, Lettres et discours*, Παρίσι 1972, αρ. 42, 238.12-πβ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές*, 138-139.

59. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Αγορές*, 252-254.

60. Βίος Φιλαρέτου, 72.203-205.

61. Ματθαίος, 6.19-20.

62. Βλ. παραπάνω σημ. 40.

Κρούσματα λαθρεμπορίας σημειώνονταν αρκετά συχνά στον τομέα της εμπορευματοποίησης των ζώων. Το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* περιέχει σειρά διατάξεων που απαγόρευαν την πώληση των προβάτων και των χοιρινών σε σημεία διαφορετικά από τα καθορισμένα από τον νόμο<sup>63</sup>. Παράλληλα απαγόρευε την απόκρυψη των χοιρινών σε *ἀρχοντικούς οἴκους* και τη λαθραία πώλησή τους –εύλογα μπορεί να διερωτηθεί κάποιος πώς ήταν δυνατή –για πρακτικούς λόγους– η απόκρυψη χοίρων σε κάποιο σπίτι, όσο και αν αυτό διέθετε αποθηκευτικούς χώρους. Δύσκολο είναι επίσης να διευκρινιστεί η σχέση που μπορεί να είχε ο χοιρέμπορος με τον ιδιοκτήτη του σπιτιού, ώστε ο τελευταίος να αποδεχθεί κάτι τέτοιο. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι στα σπίτια των αρχόντων υπήρχαν υποδομές για την επεξεργασία του χοιρινού κρέατος, ώστε αυτό να μπορέσει να συντηρηθεί. Η πιθανότητα αυτή δεν μπορεί να αποκλεισθεί, δεδομένου ότι το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* περιέχει ρητή διάταξη που απαγορεύει την αποθήκευση του χοιρινού κρέατος *εἰς καιρὸν ἐνδείας*<sup>64</sup>. Ἄλλη μία ένδειξη ότι το εμπόριο των ζώων και των ζωικών ειδών δεν ήταν άσχετο με την κερδοσκοπία, όπως συνέβαινε άλλωστε με το εμπόριο και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης<sup>65</sup>. Μία από τις πιο εύγλωττες μαρτυρίες σχετικά με τον επικερδή χαρακτήρα του εμπορίου του χοιρινού κρέατος, παρά το γεγονός ότι εθεωρείτο ιδιαίτερος ρυπαρό, περιέχεται στον σατιρικό διάλογο *Τιμαρίων*<sup>66</sup>.

Η κτηνοτροφία προσφερόταν για την άσκηση μιας οικονομικής δραστηριότητας που ήταν προανατολισμένη στην αγορά και δεν αποσκοπούσε απλώς στην κάλυψη των αναγκών επιβίωσης. Το γεγονός ότι αποτελούσε την κύρια απασχόληση για μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού δείχνει ότι υπήρχε μια αγορά έτοιμη να απορροφήσει τα κτηνοτροφικά προϊόντα προσφέροντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα αποκόμισης ενός αξιόλογου κέρδους. Η μεγιστοποίηση βέβαια του οικονομικού οφέλους προϋπέθετε την ύπαρξη σημαντικού κεφαλαίου το οποίο λίγοι διέθεταν. Υποθέτω ότι ο δανεισμός ήταν ένας τρόπος επαυξήσεώς του. Η κτηνοτροφία πρέπει να ήταν εξ ίσου σημαντική με τη γεωργία από οικονομικής άποψης. Τουλάχιστον αυτό δηλώνουν οι μεγάλες επενδύσεις στις οποίες προέβαιναν μερικοί από τους πιο σημαντικούς γαιοκτήμονες, όπως ο Γρηγόριος Πακουριανός, η

63. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, §16.2-4.

64. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, §16.5.

65. *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, §13.4, 17.2.

66. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, *Τιμαρίων*, εκδ. R. ROMANO, *Pseudo-Luciano Timarione*, Νεάπολη 1974, σσ.

ακίνητη περιουσία του οποίου περιελάμβανε γῆ ὄρεινὴ καὶ πεδινή, πλανηνάς, νομαδιαίαν καὶ ἀρόσιμον<sup>67</sup>. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση που διαμορφώνουμε εἶναι ὅτι ἡ πολυσυζητημένη αὐτάρκεια δὲν εἶχε ἐφαρμογὴ οὔτε σὲ αὐτὸ τὸ πεδίο, ἢ τουλάχιστον δὲν εἶχε ἐφαρμογὴ σὲ τὸ μέτρο που συνήθως υποστηρίζουμε. Ὁ κτηνοτρόφος ἀγωνιζόταν μὲ ὅλα τὰ μέσα που διέθετε νὰ ἐπαυξήσῃ τὸ ζωικὸ τοῦ κεφάλαιο καὶ νὰ ἐνταχθεῖ σὲ τὸν μηχανισμό τῆς ἀγορᾶς. Ἡ αὐτάρκεια ἦταν ἀπλῶς, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ ἀναγκαστικὴ λύση ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐπιλογή.

---

67. P. GAUTIER, *Le typikon du sébaste Grégoire Pakourianos*, *REB* 42 (1984), 43.388-391.